

નિબંધકાર ભગવતીકુમાર શર્માના સંસ્મરણાત્મક નિબંધો

શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા આપણા સિદ્ધહસ્ત નિબંધકાર છે. સાહિત્યના દરેક સ્વરૂપોમાં તેમણે હાથ ચલાવ્યો છે. કાવ્યસંગ્રહો, નવલકથાઓ, વાર્તાસંગ્રહો, પ્રવાસકથા, વિવેચન, અનુવાદ, જીવનપ્રસંગો, પત્રકારત્વ અને વિશેષ નિબંધોમાં તેમની કલમ વિહરી છે.

‘ફૂલો સાથે વાત કરવાનો સમય’ એ ભગવતી કુમાર શર્માનો આઠમો નિબંધસંગ્રહ છે. ઈ. સ. 2001માં એની પ્રથમ આવૃત્તિ બહાર પડી. આ નિબંધસંગ્રહમાં કુલ 70 (સિત્તેર) જેટલા નિબંધો સ્થાન પામ્યાં છે. તેમના નિબંધોના વિષય પરત્વે વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. નિબંધોમાં ભિન્નભિન્ન વિષયો ઉપર વિચારવિમર્શ થયો છે. તેમનો ‘ફૂલો સાથે વાત કરવાનો સમય’ સંગ્રહ આ સંદર્ભમાં વિશેષરૂપે નોંધપાત્ર બને છે. કોઈપણ વિષયને વ્યક્તિત્વથી ભીંજવી દઈ, વાતચીતની ઉષ્મા દાખવતા, ગદ્યમાં તેઓ આસાનીથી રચના કંડારી શકે છે.

નિબંધ એ બે આત્મા વચ્ચેની ગોષ્ઠી છે. એ તેમની રચનાઓ વાંચતા સમજાય છે. તેમનો મર્મ પણ ધ્યાનપાત્ર છે. ‘યંત્ર મારા સ્વભાવમાં જ નથી.’ ‘એ હું ન બની શકું.’ - ‘હું ઝૂકી ઝૂકી ગયો છું.’ – જેવી તેમની નિબંધ રચનાઓ લલિતનિબંધના આપણા વિભાવને વધુ સ્પષ્ટ કરી આપે તેવી સંપન્ના દાખવે છે.

નિબંધકાર ભગવતીકુમાર શર્મા વિચારપ્રેમી છે. આ બધા જ નિબંધોમાં લેખકે – સ્વૈરવિહારની સાથેસાથે વિચારવિહાર પણ સાધ્યો છે. સંગ્રહમાં કાવ્યપંક્તિઓ, લોકોક્તિઓ યાંત્રિક રીતે નહીં પણ જરૂરિયાતપણે વણાય છે. આ સંગ્રહની રચનાઓથી લેખકનું સૌમ્ય, રસિક અને મિતભાષી વ્યક્તિત્વ આકારિત થતું જાય છે. સાંપ્રત સમસ્યા અને સ્થિતિથી મોં ફેરવવાને બદલે ગોષ્ઠી દ્વારા કલામય રીતે પ્રકટાવવાનો બળુકો પ્રયાસ તેમની રચનામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલાક નિબંધો નિજી વૈચક્તિક અંશો ધરાવે છે. ભાવકને ક્ષણેક્ષણે ચેતનવંતા કરે, તેવું સૂક્ષ્મ સર્જક વ્યક્તિત્વ એમાં પ્રગટ્યું જણાય છે. કેટલાક નિબંધોમાં અતીતના સંસ્મરણોની સાથે સાથે સાંપ્રતના સર્જક ચિત્તના વિષાદ – વેદના, સંયોજાય છે. ‘ફૂલો સાથે વાત કરવાનો સમય’ નિબંધસંગ્રહ પર વિચાર તો ભારે ઝાઝો વર્તાતો નથી અને એમાં લેખકે ઝાઝે ભાગે બોધક – મુખરિત બન્યા વિના આત્મનિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, મંથન અનુભવતા – કંઈક વિશેષ હળવા મિજાજમાં ગાગરમાં સાગર ભરવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો છે.

આ સંગ્રહના નિબંધોનું સ્વરૂપ મિશ્ર આકારનું છે. તેમાં લલિત નિબંધો પણ છે. કેટલાંક વિચારપ્રધાન નિબંધો પણ છે. કેટલાંક બંનેની મિશ્ર ઝાંચ પણ ધરાવે છે. તેમના આ નિબંધોને વિષયની દૃષ્ટિએ નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય. નિબંધને વિષયની દૃષ્ટિએ તપાસવાનો ઉપક્રમ હોઈ વર્ગીકરણ કરવાથી કામ સરળ બની રહે છે. તેમના સંસ્મરણાત્મક નિબંધો જોઈશું.

શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ વિવિધ વિષયો પર નિબંધોની રચના કરી છે. પરંતુ તેમની સર્જનશક્તિનું પરિચય તેમના સંસ્મરણાત્મક નિબંધોમાં દેખાય છે. લેખકના જીવનમાં તેમને જે જે યાદગાર અનુભવો થયા હોય, તેમના વિશેની સ્મૃતિઓ લેખકે મમળાવી છે.

‘ફૂલો સાથે વાત કરવાનો સમય’ નિબંધસંગ્રહનો પ્રથમ નિબંધ ‘વાલોળ – પાપડી વીણશું રે લોલ’ છે. પાપડી વિશેની અનેક રસપ્રદ, સરસ વાતો ભગવતીકુમારે કરી છે. લેખકના જીવનમાં જે પાપડી પ્રેમ છે. તેને નિબંધમાં છલકાવ્યો છે. બાળપણમાં પાપડીના રેસા ઉતારવાથી માંડી ઊંધિયું બનાવવા સુધીની યાદોને જીવંત કરે છે. પોતાના જીવનનાં પ્રસંગો સૂરતની અને સૂરતવાસીઓના પાપડી પ્રેમની ખાસિયતો અહીં નોંધાય છે. પાપડીની અલગ અલગ જાતોનો પરિચય પણ જાણવા મળે છે. પાપડી પ્રીતિનો આ પારિવારિક વારસો આજે પણ જળવાય રહ્યો હોવાનો નિબંધકાર સંતોષ અનુભવે છે. આમ, ભગવતીકુમાર પોતાને સૌથી પ્રિય એવી પાપડી વિશેની વાતો કરતાં કરતાં લલિત નિબંધની માંડણી કરે છે.

નિબંધના આરંભમાં મણિલાલ દેસાઈની પંક્તિ પ્રયોજીને નિબંધને આગવું રૂપ, શીર્ષક આપ્યું છે.

‘ઉંબરે ઊભી સાંભળું રે, બોલ વાલમના....

વાડને વેલે વાલોળ – પાપડી વીણશું રે લોલ!’ (‘ફૂલો સાથે વાત કરવાનો સમય’; પૃ. 1)

પાપડીપ્રિય નિબંધકારને પાપડી દુર્લભમાંથી સુલભ અને ત્રિમાસીમાંથી બારમાસી બની જવાનો રંજ નિબંધમાં વર્તાય છે. મૂળ મીઠાશને બદલે ફીકાશનો રસાનુભવ પાપડી કરાવતી હોય તેવું તેમને લાગે છે. નિબંધમાં પાપડી પ્રીતિ ઉત્તમ રીતે શબ્દરૂપ પામી છે.

‘સંડાસમાં ચકલી’ નિબંધમાં લેખકે શૌચાલયમાં ચકલી સાથે અનુભવેલો અપૂર્વ અનુભવ વર્ણવ્યો છે. નિબંધકાર ગામડાં તથા શહેરોમાં થતી શૌચક્રિયા વિશેની વાતો વધુ વિગતથી, હળવાશથી મૂકે છે. લેખક પોતાના પિતાની સેવા કરનાર મિત્રપત્નીની યાદને તાજી કરાવે છે, જોકે નિબંધમાં નરકાગાર સમાન શૌચાલયો સાફ કરતા ભાઈ-બહેનો તરફ લેખક સંવેદના દાખવે છે. તેમના સંવેદનશીલ સ્વભાવનો પરિચય આ નિબંધ દ્વારા ભાવકને થાય છે.

શૌચાલયમાં આવતી ચકલીની વાત નિબંધકાર આ રીતે મૂકે છે.

‘એ સાંકડા, અંધારિયા કિંચિત બદબૂભર્યા વાતાવરણમાં અચાનક પંખીનો કલરવ ગૂંજી ઊઠ્યો! થોડીક સેકન્ડ સુધી તે તરફ કશી સભાનતા ઊગી જ નહિ, પણ પછી અચાનક ખ્યાલ આવ્યો કે એક અબુધ ચકલી ચીંચીંકારથી સમગ્ર ભેજભરી, અંધારી, દુર્ગંધિત સંકડાશને ચહચહાવી રહી હતી.’ (એજન, પૃ. 24)

ચકલી ઉપરાંત કાગડો, બુલબુલ, કબૂતર, ફૂતરાના વાતનો તેઓ ઉલ્લેખ પણ કરે છે. શૌચાલયની અણગમતી પરિસ્થિતિમાં ચકલીનો ચીંચીંકાર નિબંધકારને વધુ ચેતનવંત – જીવંત લાગે છે. આ આનંદને ચૈતન્યદાયક ગણી નિબંધ પૂરો કરે છે.

‘વાડીની ઝાંપલી’માં વાડીની ઝાંપલી સાથે સંકળાયેલ વૃદ્ધાની તથા આજના બારી બારણાં વિશે પોતાના મંતવ્યો રજૂ કરે છે. ઘરની બદલાયેલી પરિભાષા આપણા સમક્ષ તાદૃશ કરે છે. મડિયાની એક વાર્તાના શીર્ષક પરથી તેમણે આ નિબંધ લખ્યો છે. તેનો ઉપાડ આ વાર્તાથી જ કરે છે. ઝાંપલી સરખી રીતે વાસતા આવ્યા? એમ વારંવાર કહેતી વાડીની રખેવાળી વૃદ્ધાની ઝાંપલી પ્રત્યેની ઊંડી અનુભૂતિ વ્યક્ત કરી છે. નિબંધકારે વૃદ્ધાના ભાવને મૃત્યુ પછી રજૂ કર્યા છે.

ત્યારબાદ લેખકે પોતાના મિત્ર સાથે થયેલી ઘર, બારી, બારણાં વિશેની ચર્ચા સવિસ્તર વર્ણવી છે. નિબંધકાર પોતે મહેમાન તરીકે ગયા હતા તે પ્રસંગને શબ્દાંકિત છે. ઘરના બારી બારણાંની ચકાસણી કરતાં વડીલ પુરુષનું ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. આમ, ઘરના બારી-બારણા સામે જોવાની પણ દરકાર ન રાખતા આજના માણસની જે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ છે એને વર્ણવીને લાક્ષણિકતાથી પોતાની વાત રજૂ કરી છે.

‘અગાસીમાં ચંદ્રચર્યા’માં અગાસીમાંથી માણેલ ચંદ્રચર્યાની વાત નિબંધકાર કરે છે. નાની અગાસીઓમાં માણેલ સૌંદર્યની, સંસ્મરણોની, તેની સાથે બંધાયેલા ભાવાનુબંધની વાતો ધ્યાનાકર્ષક બને છે. લેખકના મતે તિથિના પ્રત્યેક દિવસે અગાસીનું રૂપ જુદું જુદું હોય છે. નિબંધકારને અગાસીમાં રાત્રિચર્યામાં ચંદ્રચર્યા બની રહે છે. ચંદ્ર વિશેની નાનામાં નાની વિગતોને નિબંધમાં લેખકે ઉતારી છે. ચંદ્રોદય અને ચંદ્રાસ્તના સમયનું સૂક્ષ્મનિરૂપણ કર્યું છે.

અગાસીમાં ચંદ્રચર્યા માટે નિબંધકાર જે આનંદ વ્યક્ત કરે છે. તે જ આનંદ પુનઃરપિ મેળવવા ઝંખે છે. આ પરથી તેમનો ચંદ્રચર્યા વિશેનો અધિક પ્રેમ જાણવા મળે છે. આમ, આ નિબંધમાં ચંદ્રચર્યાથી માંડીને લેખક પર થયેલી આનંદદાયક અસર માણવા મળે છે.

‘હું ઝૂકી ઝૂકી ગયો છું’ નિબંધમાં નિબંધકારે નમવા-ઝૂકવાની આખી પરંપરા વર્ણવી છે. શરૂઆતમાં સર્જક યજમાનવૃત્તિ પર ભાર મૂક્યો છે. સીધું લેવા જવાની વૃત્તિ નિબંધકારને અકળાવે છે. બ્રાહ્મણ હોવાના ગુનાસર જ પિતાનું કોઈ શ્રીમંત યજમાનને હાથે નાનું મોટું અપમાન થતું ત્યારે લેખક જોઈ રહેલા. અપમાનને એવે એક પ્રસંગે તો એમના સ્વમાની પિતા આખું ન્યાત-ગોરપટ્ટું પળવારમાં છોડીને ચાલ્યા આવેલા, તેની નોંધ નિબંધમાં મૂકી છે. લેખકના પિતાજીને થયેલા યજમાનવૃત્તિના કડવાં અનુભવો વિશે હળવાશપૂર્વક આલેખ કર્યું છે. અહીં પોતાની યજમાનવૃત્તિનો સંક્ષેપ નિર્દેશ કરી પોતે નમવા – ઝૂકવાની ધન્ય ક્ષણોને ખોલી આપી તેનું લેખકે રસપ્રદ નિવેદન કર્યું છે.

ગની દહીંવાલાની પંક્તિઓને નિબંધકાર નિબંધમાં ટાંકે છે.

‘ગની પર્વતોની સામે આ રહ્યું છે શીશ અણનમ

કોઈ પાંપણો ઢબ્યાં ત્યાં હું ઝૂકી ઝૂકી ગયો છું’ (એજન, પૃ. 87)

અંતે ગનીભાઈની પંક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને લેખકે ઝૂકાવનો પોતાનો આશય સૂઝપૂર્વક સિદ્ધ કરી લીધો છે. નિબંધકાર યોગ્ય ક્ષણે ઝૂકવામાં જ ધન્યતા અનુભવે છે.

‘યંત્ર, મારા સ્વભાવમાં જ નથી.’ માં નિબંધકારે પોતાના સ્વભાવની કથા માંડી છે. પોતાને યંત્રો સાથે કેમ ગોઠવું નથી. એમાં સ્વભાવગત કઈ નબળાઈ કામ કરતી રહી છે તેની વાત છે. નિબંધકાર યંત્ર સંસ્કૃતિનો વિરોધ કરતાં હોય તેવું અચૂક ભાવકને લાગે છે. ત્યારબાદ રેડિયા સાથેનો જૂનો નાતો કેવો ઘનિષ્ઠ છે એ અહીં ચર્ચાય છે. વીજળીના વિવિધ ઉપકરણોની સરખામણી જૂના અનુભવો સાથે કરે છે. પંચાવનેક વર્ષ પહેલા પિતા સાથે કાર ડ્રાઇવિંગ કરતાં પ્રસંગને આલેખે છે.

‘હોઈએ તેવા દેખાઈએ’ નામક નિબંધમાં ફેટાધારી, ટોપીધારી, પાઘડીવાળા, સાહિત્યકારોના સંસ્મરણો નિબંધકારે પ્રગટ કર્યાં છે. આરંભમાં પોતાના કિશોરાવસ્થાની સ્મૃતિઓ માનસ પટ પર આવે છે. લગ્નના વરઘોડામાં પહેરેલ રેશમી ટોપીની વાતથી નિબંધને ઓપ આપે છે. રામપ્રસાદ બક્ષી અને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના ફેટાનો ઉલ્લેખ વર્ણનાત્મક રીતે કરે છે. સાહિત્ય સમારોહમાં ઉઘાડા માથાવાળી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીની તસવીરમાં તેમની ઓળખાણ ઉપસતી ન હોવાનું નિબંધકાર કબૂલે છે.

ટોપીવાળા લેખકો, કવિઓમાં ગુલાબદાસ બ્રોકર, ઉમાશંકર જોષી, રઘુવીર ચૌધરી, બકુલ ત્રિપાઠી વગેરેનું આલેખન શબ્દોમાં ઝિલાય છે. હિન્દી ફિલ્મોમાં ‘અછૂત કન્યા’, ‘લીડર’માં અશોકકુમાર તથા દિલીપકુમારે પહેરેલ ગાંધીટોપીની વાતોમાં નિબંધકાર સરકી જાય છે. આ નિબંધમાં લેખકે વસ્ત્રોથી પોતાની ઓળખાણ ઊભી કરતાં સાહિત્યકારોની આગવી મુદ્રા ઉપસાવી છે.

‘આર્જવં બ્રહ્મ ઉચ્યતે’ નિબંધમાં લેખકે રાજેન્દ્ર શાહ સાથે મહુવા શહેરમાં ગાળેલ સંસ્મરણોને રજૂ કરે છે. બળવંતરાય ઠાકોરના અમૃત મહોત્સવમાં જતા લેખક અને રાજેન્દ્ર શાહની વાહનવ્યવસ્થા ખોરવાઈ જવાની ઘટના આલેખી છે. લેખકનો રાજેન્દ્ર શાહ સાથેનો સ્નેહ વર્ણવ્યો છે. આ ઉપરાંત રાજેન્દ્રભાઈ સાથેની અસંખ્ય સ્મૃતિઓ લેખકના મનથી નિબંધમાં ઉતરે છે. ‘આર્જવં બ્રહ્મ ઉચ્યતે’ સૂત્ર વિશે રાજેન્દ્ર શાહ જે વિચારો લેખકને જણાવે છે. તેના પરથી સમગ્ર નિબંધની ગૂંથણી કરી છે. આ મુલાકાત દરમિયાન નિબંધકારમાં પ્રકાશ પથરાઈ ગયો હોય તેવો અનુભવ વ્યક્ત કરે છે. વાહન વ્યવહાર ખોરવાઈ જવા પાછળનું પ્રયોજન નિબંધકાર સમજી જાય છે. રાજેન્દ્ર શાહના વિચારો, કાવ્યપંક્તિઓ તેવો મૂકે છે. ત્યારબાદ આ શબ્દનો મહિમા સમજાવે છે. રાજેન્દ્ર – નિરંજન યુગની પેઢીનો અછડતો પરિચય પણ કરાવે છે.

નિબંધકાર મીરાં, નરસિંહ, કબીર, જ્ઞાનેશ્વર, વિનોબા વગેરે વિભૂતિઓ વિશેની સરળતા, નિખાલસતા (આર્જવં), સંવેદનશીલતાને વ્યક્ત કરી નિબંધ સમેટે છે.

*****

Ms. Meena K. Solanki
VISITING LECTURER
MP Arts & MH Commerce College,
Raipur, Ahmedabad